

ПОНЯТТЯ ПРО КАТЕГОРІЮ МІРИ ТА СТУПЕНЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглянуто категорію міри та ступеня як лінгвокогнітивну категорію, з'ясовано історію виникнення та становлення зазначеної категорії. Зазначено синтаксичну репрезентацію категорії міри та ступеня та визначено її взаємозв'язок з іншими мовними категоріями (з радіальності, інтенсивності, компаративності, норми, оцінки тощо), розкрито співвідношення досліджуваної категорії з лінгвокогнітивними категоріями квалітативності та квантитативності. Представлено функціонально-семантичне поле міри та ступеня (якості) в українській мові, що репрезентує відповідну

поняттєву категорію та має поліцентричну структуру. Проаналізовано мовні конструкції, що виражають категорію міри та ступеня.

Ключові слова: категорія міри та ступеня, квалітативність, квантитативність, функціонально-семантичне поле, лінгвокогнітивна категорія.

Особливу зацікавленість вивченням лінгвокогнітивних категорій було зафіксовано в останній третині ХХ століття. У фокусі уваги дослідників знаходяться різноманітні способи репрезентації категорійних значень, структура функціонально-семантичного поля і реконструкція когнітивних процесів, що формують мовні категорії, а також вербалізація когнітивних явищ в мові.

Категорія міри та ступеня не є винятком. Уперше цю категорію на матеріалі англійської мови виокремив і описав Дж. Лакофф, який присвячує першу частину своєї книги «Жінки, вогонь і небезпечні речі» доказу того факту, що когнітивні моделі сприяють мовній категоризації, про це ж йдеться і в підзаголовку книги – «що категорії мови говорять нам про мислення» [8]. Між тим з самої книги випливає, що зв'язок між категоріями мови і когнітивними мовними оделями паралельний. Підтверджує це і виконаний Дж. Лакоффом аналіз основних положень теорій категоризації [8, 154].

В українському мовознавстві категорію міри та ступеня лише побіжно висвітлено у зв'язку з іншими когнітивними та функціонально-семантичними категоріями, зокрема оцінки, градації, квантитативності (кількості), квалітативності (якості), безвідносної міри ознаки, компаративності (порівняння) тощо (І. Р. Вихованець, М. Я. Плющ, І. В. Онищенко, Т. А. Космеда, А. П. Загнітко, Л. М. Марчук, О. Г. Межов, Л. В. Прокопчук, С. А. Бронікова, О. А. Щепка, С. О. Швачко, С. В. Зінченко та ін.).

У зарубіжному, зокрема російському, мовознавстві описано структуру та засоби вираження когнітивно-синтаксичної категорії міри та ступеня з функціонально-семантичної та когнітивно-дискурсивної точок зору у працях О. В. Бондарка, О. С. Кубрякової, А. Ш. Курбанової, Л. Д. Чеснокової, О. М. Вольф, Ю. Я. Дмитрієва та ін.

Реалізуючись у функціональній системі мов, граматичні категорії як ядерні компоненти мовної організації репрезентовані на багатьох її рівнях. Їх можна представити як спиралевидну структуру або структуру, що складається з концентричних кіл, в центрі яких розміщені елементи категорії, яким притаманна найбільша кількість типових для неї рис, а ближче до периферії – ті елементи, які можна назвати менш типовими ознаками категорії [9, 322].

Категорія міри та ступеня у філософській науці має єдиного представника у вигляді категорії міри. Вона належить до філософських категорій, які дослідники називають універсальними. Міра, у філософському розумінні, виражає діалектичну єдність якості і кількості об'єкта, вказує межу, за якою зміна кількості тягне за собою зміну якості об'єкта і навпаки.

Поняття «міра» лежить в основі ритму, гармонії, мелодії в музиці, ансамблю в архітектурі і т. д. і, нарешті, міра становить також основу метрології, науки про вимірювання (від грец. *metron* – міра і *logos* – слово) [5, 154].

Але перше в історії розгорнуте вчення про міру належить Гегелю (XIX століття). Причому міру Гегель розглядає як систему логічних визначень. В опублікованих філософських роботах міра визначається як єдність якісної і кількісної сторін явища, як кордон, в межах якого зберігається істотна визначеність даного явища. Іншими словами, визначення міри ґрунтується на визначенні якості. У філософії Гегеля поняття міри вперше

отримує категорійне значення і систематичну розробку. Гегель досліджує не тільки міру окремих речей (безпосередню міру), але й розробляє принцип взаємодії між мірами, мірні стосунки.

Поглиблюючи та уточнюючи поняття міри, насамперед постає питання мірою чого вона виступає. Відповідь на це запитання очевидне: міра завжди є мірою певної якості. Відповідно до цього, якщо розглядати поняття міри з цього погляду, то вона виступатиме як конкретний якісний вимір [9, 114].

Лінгвістичне витлумачення міри та ступеня, з опертям на філософське потрактування, має певну специфіку. Отже, і комплексний розгляд міри та ступеня в мові повинен здійснюватися з особливих методологічних позицій.

Лінгвокогнітивний підхід до вивчення міри та ступеня у межах антропоцентричної парадигми дає змогу не лише глибше осмислити цю категорію, систематизувати знання про неї, але і глибше пізнати феномени мислення і мови.

Когнітивний підхід до вивчення мовних явищ базується на уявленні про те, що в основі мови як унікального феномену культури лежить система знань про світ, яка формується у свідомості людини в результаті його пізнавальної діяльності [7, 8].

Основний зміст категорії міри та ступеня формується в полі квалітативності. Об'єктом оцінки при цьому виступає якісна характеристика об'єкта, однак при її базовому характері її однієї недостатньо для формування основи досліджуваної категорії. Додатковим до квалітативності виступає квантитативність – друга основна категорія людського мислення і мови.

З одного боку, ознака об'єкта може бути квалітативною – якісною, і квантитативною – кількісною. З іншого боку, якість вимірюється, квантифікується, а кількість здатна здобувати якісну природу. Тільки ті ознаки здатні виявитися об'єктом вимірювання міри або оцінки ступеня, які розташовуються на перетині категорій квалітативності та квантитативності [1, 15].

Саме з цієї причини досліджувана категорія має подвійну назву: характеристикою міри виступають квантитативні ознаки, а характеристикою ступеня – квалітативні. Цікаво, що подальша категоріальна «поведінка» квалітативної та квантитативної ознак у рамках категорії міри та ступеня в принципі ідентична [3, 108].

Однак взаємодія квалітативності та квантитативності дає змогу диференціювати міру та ступінь як два складники субкатегорії. Принцип функційності, що настільки важливий за нормативної оцінки явища, виявляється значущим і для категорії міри. Проте в такому випадку цей принцип більшою мірою реалізується при позначенні процесу виготовлення артефакту, ніж при оцінці результатів цього процесу.

Мовні конструкції, що виражають категорію міри та ступеня, зазвичай представляють собою дискурсивну імплікацію однією з пропозицій або випадки синтаксичної неповноти складного речення. У представлених мовних одиницях весь спектр синтаксичних відносин, характерний для речень зі значенням міри та ступеня, проявляється неповно, що вводить їх до категорії перехідності з конструкціями іншої категоріальної семантики.

Порівняймо приклади та їх трансформації: *Навкруги було по-опівнічному тихо. – Навкруги було настільки тихо, як буває лише опівночі. Я прийшов додому небачено сумний. – Я прийшов додому такий сумний, яким до цього ще ніколи не був.*

Зафіксовано випадки, коли у головній частині складнопідрядних речень з підрядними міри та ступеня основними кваліфікаторами цієї категорії є співвідносні слова настільки, до того і до такої міри. Крім того, до них примикають багатозначні кореляти такий і так. Наприклад: *І грюкнув дверима настільки сильно, що в його кімнаті щось з гуркотом впало.*

Мовні одиниці зі значенням певної міри називають конкретне числове значення кількісної ознаки. Значення певної міри виражається двома групами одиниць – кількісно-іменними сполученнями та лексемами (прикметниками та прислівниками): *двадцять метрів, п'ятиденна відпустка, удвічі.*

У словосполученнях (безприйменникових і прийменникових) міри (*ялинка до стелі, уміщувати до тисячі осіб*), ступеня (*сміятися до сліз, суворий до жорстокості*) синтаксичні відношення міри розкривають внутрішню кількісну ознаку предметів, дій, станів у стрижневому компоненті, вираженому іменником або дієсловом, у складі яких обов'язкова сема величини (кількісна сема) вимірюваного простору, ваги, вартості (якісні семи) тощо: *інтервал в десять секунд, двохвилинний інтервал, невеликий інтервал, два метри, десять годин, декілька тисяч гривень.*

Синтаксичні відношення ступеня є суб'єктивними та виникають між предметом та ознакою в динамічному стані, між дією та ознакою в динамічному стані, є різновиди атрибутивних (у широкому сенсі) та обставинних синтаксичних відношень: *величезний кіт, широченний міст, стрімголов мчати, неймовірно хвилюватися*.

Категорія міри та ступеня тісно пов'язана і взаємодіє з категоріями градуальності, інтенсивності, компаративності, норми і оцінки. Ці категорії мають генетичну спільність. Незважаючи на близькість категорій градуальності, інтенсивності та оцінки, значення категорії міри та ступеня не обмежується ними. У синтаксисі їх спільний вияв, що фіксується в конструкціях зі значенням міри та ступеня якості, має місце виключно в полі компаративності, яка і виводить результат їх взаємодії в рамках когнітивно-синтаксичної категорії [3, 110].

У сукупності із зазначеними категоріями, категорія міри та ступеня належить до похідних поняттєвих (семантичних) категорій. Деякі дослідники (А. Ш. Курбанова, Ю. Я. Дмитрієв) відносять ці категорії до поля кількості та якості, інші ж (С. А. Бронікова, Т. А. Космеда, О. В. Бондарко) вважають, що зазначені категорії можна розглядати як самостійні функціонально-семантичні поля, що посідають «проміжне місце між полями якості та кількості (перетинаючись одна з одною)» [2, 192].

Категорія інтенсивності тісно пов'язана з категоріями норми та експресивності, виявляється в інтенсифікації ознак, дій, властивостей порівняно з певною нормою. Саме в порівнянні з нормою можлива диференціація ступеня інтенсивності, що характеризує якісно-кількісні особливості об'єкта, тому найбільш природною і первинною є оцінка ступеня відхилення від еталону. Категорія інтенсивності функціонує в рамках категорії норми, протиставляючи еталон відхилення від нього на основі уявлень мовця [5, 128].

Мовну категорію оцінки витлумачують як позитивну або негативну характеристику предмета, факту, події, пов'язану з визнанням чи невизнанням його цінності внаслідок відповідності/невідповідності до потреб, інтересів та смаків індивіда, а також до встановлених норм [7, 8]. Для результату оцінної діяльності має значення природа уявлень про прототипи, стандарти, які можуть бути частиною як індивідуальної картини світу, так і національної. У останні десятиліття у зв'язку з цим не випадково зріс інтерес дослідників до таких феноменів, як ментальність того або іншого народу, мовні стереотипи, притаманні у цій ментальності, принципи кодування і передачі відповідних стереотипів.

Функціонально-семантичне поле, яке в лінгвістичних енциклопедичних виданнях дефінують як «сукупність мовних (в основному лексичних) одиниць, об'єднаних спільністю змісту (іноді також спільністю формальних показників) та відображають поняттєву предметну та функціональну подібність позначуваних явищ» [11, 380]. Подібне трактування поняття «поле» дає Г. С. Щур. Він кваліфікує поле як певну функціонально-інваріантну групу, якій властива наявність узагальнювальної ознаки та певної комунікативної або структурної функції [10, 97].

Як будь-яке системно-структурне об'єднання поле міри та ступеня (якості) в українській мові, що репрезентує відповідну поняттєву категорію, має поліцентричну структуру. Ядро цього поля складається з трьох центрів: 1) міра градуального кількісного вияву ознаки об'єкта, 2) міра (ступінь) невизначеного кількісного вияву ознаки об'єкта 3) ступінь інтенсивності (якісного вияву) ознаки об'єкта. Найсуттєвішою характеристикою синтаксичної репрезентації категорії міри та ступеня є її функціонування в полі компаративності. Периферію становлять синкретичні мовні одиниці, що виступають вираженням відношень міри й ступеня якості з відношенням мети, способу дії, часу, оцінки тощо [5, 104].

Крім того, категорія міри та ступеня посідає особливе місце щодо категорії квалітативності та квантитативності. З одного боку, міру та ступінь мають тільки ознаки. З другого боку, кожна ознака (у межах категорії квалітативності) може бути квалітативною або квантитативною. Саме тому розглядувана категорія має подвійну назву: характеристику міри мають квантитативні ознаки, а характеристику ступеня – квалітативні. Відношення міри виявляють якісну оцінку кількісної ознаки, а відношення ступеня є кількісною оцінкою якісної ознаки [1, 15].

При цьому найбільш суттєвою характеристикою синтаксичної репрезентації категорії міри та ступеня виступає її функціонування в полі компаративності. Семантика мовних засобів в цьому випадку має цілком точні характеристики.

Отже, міру та ступінь можна розглядати як когнітивно-синтаксичну категорію через наявність необхідних категорійних ознак, тобто вона має всі ознаки когнітивної категорії, проте її репрезентація повністю лежить у синтаксичному просторі мови. Категорія міри та ступеня в усвідомленні людиною навколишнього світу відіграє надзвичайно важливу роль, тому що саме вона дає змогу не лише розпізнати та виділити ті чи ті фрагменти картини світу, а й категоризувати їх або протиставляти один одному на основі інтенсивності прояву якісної та кількісно-якісної характеристики, формуючи так функційну модель навколишньої реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранова С. В. До історії питання про квантитативність та квалітативність // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 81. / С. В. Баранова – Суми, 2009. – С. 14- 17.
2. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. / А.В. Бондарко – М., 2002. – 208 с.
3. Бронікова С.А. Структурування функціонально -семантичного поля квантитативності у сучасній українській літературній мові // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса: А стропринт, 2001. – Вип. 2. / С. А. Броніков – С.108-113
4. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес українців. Мовознавство (26 -29 серпня 1996р.). / І.Р. Вихованець – Харків, 1996. – С. 177-181.
5. Дмитриев Ю.Я. Категория качества, количества и меры в историко-философском процессе. Генезис. Закономерности развития. Функции / Ю.Я. Дмитриев – М.: Наука, 1995. – 159 с.
6. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). / А.П. Загнітко – К., 1993. – 344 с.
7. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» // Вестник Воронежского государственного университета Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. / Е. С. Кубрякова – Воронеж, 2001. – С. 4-10.
8. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении. / Дж. Лакофф – М., 2004. – 792 с.
9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] [Текст] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392 с.
10. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике. / Г. С. Щур – М., 1990. – 256 с.
11. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь / В. Н. Ярцева – М.: «Советская энциклопедия». – 1990. – 682 с.

REFERENC ES

1. Baranova S. V. (2009). Do istorii pytannia pro kvantytatyvniost' ta kvalityatyvniost' [Naukovi zapysky . Serii: Filolohichni nauky]. Sumy, Issue 81, pp . 14-17.
2. Bondarko A. V. (2002). Funkcional'naja grammatika. Moskva, 208 p .
3. Bronikova S.A. (2001). Strukturuvannia funktsional'no-semantichnoho polia kvantytatyvnosti u suchasnij ukrains'kij literaturnij movi [Zapysky z zahal'noi lingvistyky]. Odesa: Astroprint, Issue 2, pp .108-113
4. Dmitriev Ju.Ja. (1995) . Kategorija kachestva, kolichestva i mery v istoriko-filosofskom processe. Genezis. Zakonomernosti razvitija. Funkcii. Moskva: Nauka, 159 p .
5. Kubriakova O. S. (2001) . Pro kognityvnu lingvistiku ta semantiku termina —kognityvnyj [Visnyk Voronezhskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Lingvistika i mezhkul'turna komunikatsiia]. Voronezh, pp . 4-10.
6. Lakoff Dzh. (2004). Zhenshhiny, ogon' i opasnye veshhi. Chto kategorii jazyka govoryat nam o myshlenii. / Dzh. Lakoff . Moskva, 792 p .
7. Mirchenko M .V. (2004). Struktura syntaksychnykh katehorij [Monografiia. Tekst. Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky]. Luts'k : RVV —Vezhal, Issue 2, 392 p .
8. Shhur G. S. (1990). Teorii polja v lingvistike. Moskva: Nauka, 256 p .
9. Vykhovanets' I.R . (1996). Pryntsypy katehorijnoi hramatyky ukrains'koi movy [Third M izhnarodnyj konhres ukrainistiv. M ovoznavstvo (26-29 serpnia 1996r .)]. Kharkiv, pp . 177-181.
10. Jarceva V. N. Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar' Moskva: —Sovetskaja jenciklopedija, 682 p .
11. Zahnitko A.P. (1993). Systema i struktura morfologichnykh katehorij suchasnoi ukrains'koi movy (problemy teorii).Kyiv., 344 p .

The article highlights the category of measure and degree as linguocognitive one as well as reveals the origin and formation of the category in question reflected. Syntactic representation of the category of measure and degree has been defined, its relationship with other language categories (gradualness, intensity, comparison, standards, evaluation, etc.) has been determined and the correlation of the categories analyzed with linguocognitive categories of qualitiveness and quantitiveness has been defined. The author represents functional-semantic field of action and the degree (quality) in the Ukrainian language, that is recognized by relevant conceptual category with a polycentric structure and analyzes linguistic structures expressing the category of measure and degree.

Keywords: category of measure and degree, qualitiveness, quantitiveness, functional-semantic field, linguocognitive category.